

ИСЛАМ ДИНИНИН ЖАЗГЫЧ АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аталган макалада ислам дининин жана диний адабияттардын, анын бир багыты болгон суфизмдин жазгыч акындардын чыгармачылыгына тийгизген таасири туурасында сөз болот.

Кыргыздар көркөм сөз өнөрүн эзелтен эле жогору баалап, “өнөр алды – кызыл тил” экендигин даңазалап келишкен эл. Мына ошол көркөм сөз өнөрүнүн өзөгү - акындык, жомокчулук, чечендик, санжырачылык, ырчылык, куудулдук, сынчылыктын көп кырдуу өкүлдөрү тарабынан жаралып, толукталып фольклорубуздун өзгөчө бай адабий мурасы куралгандыгы жана алар тарабынан бизге жеткендиги маалым.

Коомдук жашоонун мүнөзүнө жараша дүйнөдөгү ар бир элдин улуттук өнөрлөрүнүн өнүгүү багыты болору анык. Ошого жараша, ал бирде артка кайрылып, бирде дымыгып, кээ бири такыр жоголуп, изи табылбай кеткен учурлар да кездешет. Ал эми айрымдары болсо, коомдук шартка жараша жаңы чыгармачылык нукка түшүп өнүгүү менен, бүгүнкү учурда дагы жашап жатат. Алардын бири – муундан-муунга өтүп, эчендеген кылымдар бою өркүндөп келе жаткан төкмө акындык өнөр. Төкмө акындык өнөрдүн качанкы доордон бери пайда болуп, калыптанып келе жаткандыгы тууралуу так маалыматтын жоктугуна карабастан, анын (төкмөлүктүн) көөнө, байыркы экендигине толук эмес болсо дагы, ооздон-оозго өтүп бизге чейин жеткен чыгармалар далил боло алат.

Төкмө акындыктын түпкү тамыры кыргыз элинин тарыхы сыяктуу эле өтө тереңде жана өтө сырдуу. Байыркы элдик түшүнүктөрдүн чагылдырылышын далилдеген түрк тилдүү элдердин оозеки чыгармаларынын ичинен эң алгачкыларынан болгон “Кожожаш”, “Эр Төштүк” эпостору менен катар эле дүйнөлүк адабиятта көөнөрбөс орду бар “Манас” үчилтиги аркылуу да көрсөтүүгө болот. Мындан сырткары ысымдары легендага, лакапка айланган акындардан тартып, бул өнөрдүн гүлдөгөн доору эсептелген XIX кылымдын ири төкмөлөрү, чыгармалары жана XX кылымдын башталышындагы, совет доорундагы, акындар бизге белгилүү. Акындык өнөрдүн советтик мезгилдеги жана бүгүнкү күндөгү өнүгүш деңгээлин өткөн доорлорго, өзгөчө XIX кылымга салыштырып караганда, ал кайсы бир деңгээлде өнүгүп жатат десек болот.

“Илимий-техникалык революция доорунун келиши менен өз ордун көркөм аң сезимдин заман талап кылган башка түрлөрүнө бошотуп берип, бизден улам алыстап, күчтүү өкүлдөрү барган сайын сейректеп бараткан чоң өнөрдүн бири – төкмө ырчылык. Эл ичи түгөнбөс кенч, балким, төкмө ырчылардын тукуму үзүлбөй жүрүп отурар. Ошентсе да, мен бул өнөрдүн гүлдөө доору алдыда эмес, артта калды го деп ойлоймун”, - деп белгилейт улуу жазуучубуз Ч. Айтматов [1]. Акыйкатта эле, оозеки жашап келген көркөм сөз өнөрлөрү мезгил талабына ылайыкташып, өнүгүү мүнөзүн, жолун, багытын өзгөрткөнүн да көрүп жатабыз. Тактап айтканда, жазуунун колдонула башташы менен бирге ага чейин оозеки жашап келген көркөм сөз өнөрлөрү эми жазуу түрүнө өтө баштайт. Албетте, мындай учурдун ишке ашуусу өзүнө көптөгөн мезгилди талап кылып, дароо эле толугу менен жазууга өтө койбостугу белгилүү. Башкача айтканда, оозеки көркөм сөз өнөрү жазуу түрүндө дагы, мурункудай эле оозеки түрүндө да экөө удаалаш өнүгүүсүн улантат. Айталы, “Манас” эпосу жеке эле оозеки ыр түрүндө гана эмес, аны өздөрү жазган манасчылар да бар. Алсак, Тоголок Молдо, Ы.Абдрахманов, Жусуп Мамай жана башкалар. Кийинчерээк кара сөз түрүндө (А.Жакыпбеков “Теңири Манас”), драма жанрында (Ж.Садыков. “Айкөл Манас”), кино багытында да өнүгүүсүн улантууда. Санжыра жанрынын жазууга өтүүсү Осмонаалы Сыдыковдун “Ахвали Кыргызия”, “Тарихий Шадмания”, Белек Солтоноевдин “Кызыл кыргыз тарыхы” өңдүү эмгектери менен түшүндүрүлөт. Куудулдук өнөр да дал ушундай мүнөздө өнүгүүдө. Ал эми төкмө

акындык өнөрдүн жазууга өтө башташы XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башына туура келет.

Кыргыз адабияты XIX кылымда өзгөчө бир жаңыланып, өзгөрүүнү башынан кечирди. Бул мезгил адабиятыбыздын дагы бир бийиктикке көтөрүлгөн кези болду. Акындык өнөр гүлдөп өнүгүү менен бирге ар тараптуу өзгөрүүгө туш болду. Тактап айтканда, жазма төл адабиятыбыз белгилүү боло баштады. Ага себеп азыркы эгемен элибиздин ошол доордогу башынан кечирген тарыхы же болбосо, ал мезгилдеги опурталдуу, өткөөл учур, дээрлик жан дүйнөнүн, коомдун белгисиз жакка бет алган, өзгөргөн өмүрү эле. Бул убактагы акындык өнөрдүн жазуу түрүндө өнүгүшү Кокон кандыгы жана Орус падышачылыгынын бийлиги, саясаты, билим берүүсү менен байланыштуу. Анда, негизинен, ислам динине багытталган мектеп, медреселердин ачылышын, ал жерден диний жана түрк тилдүү элдердин көркөм чыгармалары гана эмес, чыгыш классикалык адабиятынын үлгүлөрү менен да таанышууга мүмкүнчүлүк түзүлгөндүгүн айтууга болот. Ошентип, кыргыз акындарынын чыгармачылыгынын жазуу түрүндө өнүгүшүн мусулманча окуган сабаттуу, диний, түрк жана чыгыш адабияттары менен тааныш элдик оозеки чыгармачылыкты жана төкмө акындык поэзиясын өздөштүргөн, жеке төкмөлүк шыкка эгедер адамдар чыйыр салган деп айтсак болот. Ал көркөм өнөрдүн ээлери өз мезгилинде “молдо” деген ысым менен белгилүү болушуп, бүгүнкү күндө жазгыч акындар деген аталышта адабиятыбыздын тарыхынан орун алды.

Акындар поэзиясынын өкүлдөрү чыгарма жаратуудагы мындай өзгөчөлүгүнө байланыштуу шарттуу түрдө төкмө акындар жана жазгыч акындар деп эки топко бөлүнөт. Алардын чыгармалары жазуу түрүндө экендигине карабастан, оозеки көркөм мурастар сыяктуу эле бизге толук келип жеткен жок. Айрымдарынын гана чыгармалары жазуу түрүндө жетсе, дээрлик көпчүлүгүнүн чыгармалары эл оозунан чогултулган, же болбосо түп нускада сакталбаган. Мына ушундай тагдыр менен ысымы жана чыгармалары бизге жеткен жазгыч акындар Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Алдаш Молдо, Молдо Багыш, Тагай Эмил уулу, Ысмайыл Сарыбай уулу, А. Жутакаев, Ы. Шайбеков, Ш. Токтобаев жана башкалар экендиги жалпыга маалым. Ошол эле учурда байыркы орток түрк жазма адабияты (VI-XI к.к) башка түрк тилдүү элдер менен бирге эле кыргыз калкына да тиешелүү экендигин эске алсак, анда алардын жазуу салттарынын чыгармачылык тажрыйбалары өтө бай экендигинен дагы күмөн саноого болбойт. Жазгыч акындар жашоо жаңылыгын, өз мезгилиндеги жазма адабий үлгүлөрдү окуй алган, жараткан ырларын жана элдик чыгармаларды кагазга түшүрө билген билимдүү адамдар. “... жазгыч акындардын чыгармачылыгы төкмөлүк импровизаторлук менен жазмалык сапаттардын айкалышуусунан жаралган өзгөчө кубулуш” [3], - деп белгилейт адабиятчы, окумуштуу Л. Үкүбаева. Алар оозеки адабияттын өкүлдөрүнөн реалдуулукка, турмуш чындыгына жакын экендиги менен да өзгөчөлөнөт. Жазгыч акындарда өзүлөрүнө чейин жашаган, турмушта болгон чоң өнөрпоздордун чыгармачылыгынын таасир этиши, туугандарынын, атасынын же энесинин таланттуу чыгармачыл адам болгондугу тууралуу айтылат. Чыгармалары да реалисттик мүнөздө болуп, фольклордогу ашыкча апыртмалуулук, фантастикалык көрүнүштөр аз учурайт. Албетте, бул жазгыч акындардын чыгармаларында элдик оозеки чыгармачылыктын таасири таптакыр кездешпейт деген пикир эмес, анткени, эзелки доордон бери эл сүймөнчүлүгүнө ээ болуп, салтка айланып жашап келген акындык өнөр аталган маалыматтар, жазгыч акындар менен эле толук жазууга өтүп кеткен эмес, тескерисинче, оозеки жашоосун уланта берген.

Жазгыч акындар кыргыз элинин бай оозеки адабиятына жана өзүлөрүнө чейинки көркөм сөз өнөрүнүн белгилүү өкүлдөрүнүн чыгармаларына таасирленип, таянып анын негизинде жаңы чыгармаларды жаратуу менен бирге эле элдик чыгармаларды дагы кагазга түшүрүшкөн. Алардын чыгармаларынан оозеки адабияттагы жоктоо, керээз, кошок, балдар ырларынан тартып, санат-насыят, терме, легенда, санжыра, макал-лакаптарга чейин кездештирүүгө болот. Ошондой эле жазгыч акындарыбыздын

чыгармачылыгынан адеп-ахлак, жүрүш-туруш эрежелерин сүрөттөгөн оозеки адабиятыбыздагы жакшы аял, жаман эркек, жакшы жигит, жаман кыз жана башкалар туурасындагы салттуу темаларды да жолуктурабыз. Өзгөчө кооз табияты менен өзүнө тарткан жаратылыш темасына кеңири орун берилген. Ал эми тарыхый ырлардын башаты да дал ушул жазгыч акындардын чыгармачылыгынан башталары белгилүү жана анда тарыхта жашап өткөн белгилүү инсандар тууралуу баяндар да жыш кездешет.

Жазгыч акындар өз доорунун чыныгы патриоттору болуу менен, эл башындагы кыйынчылыкты алар менен бирге тартып, аны дал турмушта болуп өткөндөгүсүндөй сүрөттөгөн чыгармаларды, колониялык саясатка болгон элдин жек көрүүсүнүн адаттан тыш чыңалгандыгын чебер сүрөттөп баяндоо менен, 1916-жылдагы көтөрүлүштүн чыгарын алдын-ала замана багытындагы ырлары аркылуу эскертишкен. Акырында трагедия менен аяктаган бул көтөрүлүшкө өздөрү күбө болушкан жазгыч акындар “Үркүндүн” чыгыш себебин, кырылган элдин абалын, бөтөн жерге качып барып жашоону, туулган жерди сагынуу, азган элдин Атажуртка кайтып келүүсү өңдүү көрүнүштөргө болгон сын көзкараштагы өз бааларын реалдуу ачык чагылдырган чыгармаларды жаратууга батынышкан.

Тарыхый маалыматтарга таянсак, кыргыз жазуусунун тамыры өтө тереңде экендиги талашсыз. Байыркы түрк (VI-X к.к. - Орхон-Энесай, Талас жазуу эстеликтери Коркут-Ата, Огуз-наме), караканид (X-XII к.к. - М.Кашкари, Ж.Баласагын, А.Ясави, А.Жугнаки, С.Бакыргани), монгол (XIII-XVI к.к. - Хорезми, Рабгузи, Сайф Сарайи), жунгарлар доору (XVII-XVIII к.к.- Ш.Өзгөн), кокон жана орус падышачылыктарынын мезгилиндеги (XIX кылымдын II жарымы, - XX кылымдын башы) бизге жеткен жазуу булактары, көркөм мурастар ага далил болуп саналат. Аталган мезгилдердин ичинде Кокон хандыгынын жана падышачылык орус бийлигинин мезгилинде калыптанып өнүгүү күүсүн жараткан, азыркы адабиятыбыздын тарыхында “жазгыч акындар” деген аталыш менен жеке өздөрүнө гана тиешелүү орунду ээлеген көркөм сөз чеберлеринин чыгармачылыгын шарттаган жагдайларга токтолууга аракет кылмакчыбыз.

XIX кылымдан XX кылымдын башталышына чейин жазгыч акындар колдонгон бул жазуу түздөн-түз ислам дининин Ортоазияга жайылуусуна байланыштуу экендиги жана араб графикасы менен жазылгандыгы белгилүү. Бул жазууну кайсы мезгилге чейин колдонуп келгендигибиз (Совет доорунда дагы) так болгону менен, кыргыз эли аны менен кайсы доордон баштап таанышып, пайдалана баштагандыгы туурасында бир канча маалымат кездешет. Бул тууралуу Х.К. Карасаев: “Кыргыз арасына ислам дининин таралышы жана чыгыштын көрүнүктүү акындарынын чыгармалары эл арасына окутулуу менен, толуп жаткан араб-иран сөздөрү кыргыз лексикасына кире баштады”, - десе, Б.М. Юнусалиев ушул ойду улап: “Араб алфивитинин кыргыздарга тарашы мусулман динин жайылтуу менен үзөңгүлөш жүргөн. Ошондуктан жазма эстеликтер тил тарыхын иликтөө үчүн гана эмес, ошондой эле тигил же бул доордогу элдин саясий, экономикалык жана маданий турмушун изилдөөдө зор мааниге ээ” [2], - деп белгилейт.

Кыргыздар мусулман динин кабылдашып жашаганы менен, турмуш-тиричилиги көчмөн болгондуктан, ислам анча деле күчтүү тамырлай алган эмес. Ошол эле учурда коңшу отурукташып жашаган түрк тилдүү элдерде мечит, медреселер эртерээк курулуп, көчмөн элге салыштырмалуу ислам маданияты менен таанышуу кеңирерээк болгон.

Ал мезгил жөнүндө: “Кокон хандары кыргыз элинде өз бийлигин чыңдоонун куралы катарында исламды кеңири пайдаланышат. Сепилдерге жана башка пунктарда мечиттер курулуп, фанатик эшендер менен дервиштердин үгүтү таркатылуучу...”(3), - деп айтылат.

Кокон хандыгынын көчмөн кыргыздарга мечит-медреселерден сырткары сопудервиштер аркылуу таасир этүүсү кыргыз жана казак элдеринин замана адабияты менен таанышуусуна шарт түзгөн.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында уюшула баштаган мектептер эски жана жаңы ыкмадагы деп экиге бөлүнгөн. Эски ыкмадагы

мектептер орус падышачылыгы келгенге чейин болсо, жаңы ыкмадагы (усили жаид) окутуулар кийин уюштурула баштаган. Эски ыкмадагы мектептерге (башталгыч билимберүүчү мусулман окуунун жайы) алгач Аптик, анан Чаар китеп, үчүнчүсү Сопуалдаярды окуткан.

1. Аптик-Фарсы тилиндеги Хафтияк деген сөзүнөн алынып, кыргыз элинин тилдик өзгөчөлүгүнө баш ийип, өзгөрүүгө учураган. “Хафт” фарсчадан кыргызчага которгондо “жети”, ал эми “як” “бир” дегенди билдирген сан атооч сөздөр. Демек, атайын жеңилдетилип өзүнчө китепче болуп басылып чыккан ыйык куран китебинин жетиден бир бөлүгү. Ал эски ыкмадагы (усили кадим) мектептерде баштапкы окуу куралы катары колдонулган.

2. Чаар китеп. Жогоруда аталган китеп өңдүү эле бул китеп дагы фарстардын “чор” (кыргызча – төрт) деген сөзүнүн кыргыз тилинин мыйзамына ылайыкташып өзгөрүүгө учураган аталышы. Кыргыздарда мындан сырткары ушул маанини билдирген “чар тарап” - төрт тарап; “чар ирик” - төрт жаштагы ирик өңдүү сөздөр дагы колдонулат. Жазгыч акындар бул китептен билим алгандыгын:

“Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым.
Болот калем, дөөтүм
Чала чыккан башынан
Чар китептен сабатым” [4].

- деген ырларынан көрөбүз. Чаар китептин маңызын динде айтылган асмандан түшкөн же, Алладан пайгамбарлар аркылуу жерге берилген ыйык төрт китеп, тактап айтканда, Забур (Дөөтү пайгамбар), Тоорат (Муса пайгамбар), Инжил (Иса пайгамбар), Курандан (Мухаммед пайгамбар) жалпы маалымат берүү жана чалыярлардын иш аракеттерин баяндоо түзөрү айтылат. Ал эми К.Карасаевдин пикиринде да фарсы тилинде төрт түрлүү кагазга басылган дин ажыттары айтылган китеп.

Чалыяр – “чор” - “яр” сөзмө сөз төрт жар, же болбосо төрт дос, жолун улантуучу деген мааниде. Алар Мукамбет пайгамбардан кийинки төрт халиф Омор, Осмон, Абубакир, Али экендиги жалпыга маалым. Биздин оюбузча бул китептин суфизм менен дагы байланышы бардай. Анткени ал агым, биринчиден, төрт баскычтан (шарият, тарикат, магрифат, хакикат) турат жана үйдүн негизги төрт устуну болгон сыяктуу эле бардык нерсенин негизгилери төртөө болот деп эсептешкен.

Ошондой эле мында мусулманчылыктын парздары окутулган деген да маалымат бар. “В ней излагались мусульманские обряды, т.е. правила, касающиеся четырех главных религиозных обязанностей мусульман (предварительное омовение молитвы, милостыне, пост и путешествие в Мекку и Медину)” [5].

3. Сополдияр-“Суфи-Аллаяр”. Адабиятчы окумуштуулар С.Закиров [6], А.Акматалиевдердин [7], пикирлерине таянсак, Сопу Алдаяр атактуу суфист акын Ахмет Ясавинин кыргыз-казак элдери тарабынан берилген лакап аты. Же болбосо, бул эки ысымдагы бир эле акын. Тарыхчы Д.Айтмамбетовдун пикири боюнча төмөндөгүдөй: “За “Чаар китебом” следовало чтение так называемого “Суфи-Аллаяр” сборника мистических стихов ката курганского ишана XVI в [8].

Окумуштуу Ш.Үмөталиев дагы Суфи Аллаярдын XVII кылымдагы өзбек акыны экендигин белгилеп: “Фарсча ырларды өзбек тилине которуп, “Азиз-авлиялар керемети”, “Керр азабы”, “Мүнкүр-наңкирлер кылычы”, “Кыямат менен кыл көпүрөлөр” жөнүндө кабар берген. XIX кылымдын экинчи жарымында Казан, Ташкент шаарларында “Силсилат-ул-авлие” деген китеби бир нече жолу басылып чыккан.

Бедилдин “Чор унсур” дегени менен “Таркибат ва тарджаат” дегени мусулман мектептерине “сополдияр” сыяктуу эле (Суфи Аллаярды кыргыздын жалпак тили менен ушундай дешкен) курс катары киргизген [9] - дейт өзүнүн изилдөөсүндө.

Ал эми коңшу өзбек адабиятынын тарыхында бул ысым (XVII-XVIII) 1916-1706-жылдар аралыгында жашап өткөн улуттук акын катарында окутулуп келе жатат.

Суфи Аллаярддын (Аллохөр, Оллоөр) “Сабот ул-ожизин”, “Сиорж ул-ожизн”, “Мурод ул-орифин”, “Махзам ул-мутизин”, “Нашот ул-талибин”, “Маслак ул-муттакин” өндүү ыр жыйнактары мусулман өлкөлөрүнө белгилүү болгон. Алар Ташкент, Кокон, Баку, Казан шаарларынан бир нече жолу кайталанып басмадан чыккандагы жана медреселерде окуу куралы катарында колдонулгандыгы айтылат. Өзгөчө “Сабат ул-ожизин” китеби көп басылган.

Аталган мисалдардан Кокон бийлигинин мезгилинде эле мечиттердин алдында алгачкы диний мектептер уюштурула баштагандыгын түшүнүүгө болот.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Ак таңдай акындын мурасы. /Китепте: Жеңижок. –Ф., 1982, -3-б.
2. Карасаев К. Молдолор жөнүндө баян. /К-те: К.Карасаев Үч доор. Эскермелер. – Б.: Шам, 2005. -51-52-б.б.
3. Үкүбаева Л.. Жазгыч акындар чыгармачылыгы. –Б., 1994. -4-б.
3. Карасаев Х.К. Кыргыз орфографиясынын тарыхынан. /К-те: Тюркологическое исследования. Сборник статей 80-летию К.К.Юдахина. -Ф.: Илим, 1970. 79-б.
4. Юнусалиев Б. Молдо Нияз. //Ала-Тоо, № 1, 1989. -78-б.
5. Молдо Кылыч. Зар заман. К-те: М.К. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991. -148-б.
6. Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. –Ф.: Изд-во АН Киргизской ССР, 1961. -18-б.
7. Закиров С. Кыргыздар колдонгон жазуулар жана байыркы орток адабияттары К-те: Кыргыз санжырасы. –Б., 1996. -305-306-б.б.
- 8.Кулкожаакмат Ахмет Ясави. К-те: Кыргыз адабиятынын тарыхы. VI том. –Б., 2002. -93-94-б.б.
9. Үмөталиев Ш. Заман жана замана. /Кыргызстан маданияты. № 38, 15-сентябрь, 1988, 4-5-б.б. Суфи Оллоер. Сабат ул-о жизин. –Ташкент: Чулпан, 1991.